

Валерій Скотний, доктор філософських наук, професор, академік, ректор
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ В ФІЛОСОФІЇ. ДІАЛЕКТИКА

“Все є рух, матерія перебуває у русі, і це все є матерія, і рух перебуває у матерії. Вони суть речі і умоосяжне, логічне і дійсне. Бо те, що є рух, є і матерією, і те, що є матерія, є рухом, оскільки вони є творцями один одного”.

Зенон Елейський

Постановка проблеми. Найбільш популярною і загально визнаною концепцією розвитку є діалектика, яка адекватно відображає еволюцію всього суцього у своїх принципах, законах, категоріях. Вона поширюється на всю навколишню дійсність і є теоретичним відображенням буття, свідомості, пізнання. Діалектика є філософською теорією, методом і методологією пізнання, природи, суспільства, людини, творчості взагалі.

Розвиток – це насамперед зміна, рух. У процесі руху як розвитку створюється нове, необхідне, здатне до саморуху, самовідтворення. У таких організованих і цілісних системах, як суспільство, біосфера тощо саморух здійснюється як саморозвиток – самоперехід на вищий рівень організації. Саморух “генетично” виростає з руху як невід’ємного атрибута матеріального буття. Він відображає зміну явища, речі під дією внутрішніх суперечностей, їм притаманних. Зовнішні фактори не спричиняють рух, а лише модифікують. Саморух і саморозвиток – важливі моменти діалектики як теорії розвитку.

Рух як зміна – це внутрішньо пов’язана єдність буття і небуття, тотожності і відмінності, стабільності і плинності, того, що зникає, з тим, що з’являється. Осягнути рух можна лише в тому разі, коли розглядати його суперечливі сторони в єдності та взаємодії. Ігнорування однієї зі сторін руху призводить до його нерозуміння. Це трапляється тоді, коли сторони розглядаються відокремлено, а не у взаємодії. Рух – це суперечність, свідчення того, що тіло може рухатися лише тоді, коли воно перебуває в певному місці й водночас у ньому не перебуває. Це єдність протилежностей, які передбачають одна одну. Постійне виникнення та одночасне вирішення цієї суперечності і є рухом. Як відомо, він є абсолютним, невід’ємним атрибутом усього суцього. Тому розвиток можна вважати вищою формою руху,

сутністю руху, а рух можна визначити як будь-яку зміну предмета чи явища.

Розвиток – це незворотна, спрямована, закономірна зміна всіх матеріальних та ідеальних об’єктів. Унаслідок розвитку виникає новий якісний стан об’єкта, який є зміною його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення елементів і зв’язків). Здатність до розвитку складає одну із загальних властивостей матеріального та соціального буття.

Суттєву характеристику процесів розвитку становить час: будь-який розвиток здійснюється в реальному часі, і лише час виявляє спрямованість розвитку. За часів стародавньої філософії і науки не існувало ідеї розвитку в точному смислі цього слова, оскільки час тоді мислився як процес, що циклічно протікає, і всі процеси сприймалися як такі, що здійснюються за заданою “від віку” програмою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття “діалектика” вперше застосував Сократ, який визначив ним мистецтво вести ефективну суперечку, діалог, спрямований на взаємозацікавлене обговорення проблеми з метою досягнення істини шляхом протиставлення думок. Продовжуючи традицію Сократа, Платон розуміє під діалектикою саме діалог як логічну операцію розподілу і зв’язку понять, що здійснюється шляхом запитань і відповідей, які ведуть до істинного визначення понять. Сократівсько-платонівський спосіб філософствування виражає людську відкритість світові і тим самим орієнтує на діалог, а не на монолог із реальністю. Моністичною є лише наявна, дійсна реальність; реальність же можливостей принципово плюралістична і не допускає монологічного ставлення до себе. Саме до діалогічного відношення, до діалогу семантично тяжіє сам термін “діалектика”. Цей спосіб філософствування орієнтує на мудрість, яка, крім суцього, знає ще й

можливе, належне, добродесне. Тому мудрість не просто знає, але й оцінює. Орієнтоване на мудрість “софійне” знання виявляє себе в діалектиці, тому і “софійний” спосіб філософствування реалізує себе в діалектичному методі.

Альтернативне “софійному” – “епістемне” (від грец. *episteme* – знання, наука пізнання) знання наголошує на тотожності свого змісту зі змістом сущого. Тим самим начебто лише воно спрямоване на досягнення істини. Однак у такому разі істина виокремлює зі свого змісту все, що виходить за межі сущого (можливе, належне, добродесне тощо). Епістемний спосіб філософствування реалізує себе в догматичному (“метафізичному”) методі.

Мета статті. Дослідити:

1. Діалектичний розвиток: поняття і сутність.
2. Принципи і закони діалектики.
3. Категоріальну структуру розвитку.
4. Синергетичну концепцію розвитку.

Виклад основного матеріалу. Історія суспільства і розвитку науки мають багатий матеріал, який свідчить про складний, неоднозначний характер процесів розвитку та їх механізмів. Насамперед було спростоване характерне для метафізики і позитивізму уявлення про розвиток як лінійний прогрес. У ХХ ст. предметом вивчення стають внутрішні механізми розвитку. Біологія та історія культури показали, що процес розвитку не є однорідним та універсальним. Якщо розглядати глобальні напрями розвитку (наприклад, органічну еволюцію), то стає очевидною діалектична взаємодія різноспрямованих процесів: загальний напрям *прогресу* переплітається зі змінами, які утворюють так звані “тупикові ходи” еволюції або спрямовані у бік *регресу*. Аналіз механізмів розвитку змусив глибше вивчати внутрішню будову об’єктів, зокрема їх організацію та функціонування.

Діалектика як теорія розвитку спирається на такі фундаментальні поняття, як зв’язок, взаємодія, відношення. Поняття “зв’язок” відображає взаємозумовленість речей і явищ, розділених у просторі і часі. Існують різноманітні зв’язки: об’єктивні та суб’єктивні, внутрішні та зовнішні, прості та складні, суттєві та несуттєві, постійні та тимчасові, безпосередні й опосередковані тощо. Для науки і практики доволі важливими є закономірні зв’язки, їх пізнання.

Поняття “*взаємодія*” відображає процеси взаємовпливу різних об’єктів, зміну їхнього стану, взаємоперехід, породження одних об’єктів іншими. Взаємодія має об’єктивний і універсальний характер. За *Г. Гегелем*, вона

виступає “взаємною причинністю” взаємно зумовлених субстанцій.

Світ буття – це речі, їхні властивості та відношення. Кожна річ має свої властивості, які є її певними відношеннями з іншими. Річ лише притаманним їй чином може виявлятися у співвідношенні з іншими речами. Відношення характеризує взаємозалежність елементів певної системи.

Діалектичне мислення як реальний пізнавальний процес виникло разом із людиною і суспільством. Міра діалектичності людського мислення визначається рівнем розвитку суспільної практики і відповідно рівнем пізнання діалектики буття. Його адекватне відображення є необхідною умовою для розумної орієнтації людини у світі та перетворення дійсності в інтересах людей. Тому важливо з’ясувати зміст поняття “розвиток” та його трактування у філософії [2].

У філософському розумінні поняття “принцип” означає фундаментальне положення, найсуттєвіше начало певної концепції, теорії. Для діалектики такими началами є: загальний зв’язок, розвиток, суперечність, стрибкоподібність, заперечення. Це ті найважливіші фундаментальні положення, на яких ґрунтуються основні закони діалектики, діалектичне розуміння зв’язку, руху, саморуху, заперечення, форми переходу до нової якості.

Поняття принципу (від лат. *principium* – основа, начало) *означає фундамент внутрішніх переконань людини, тих теоретичних засад, якими вона користується у своєму житті та діяльності.* У повсякденному житті термін “принцип” (стосовно людини) означає цілеспрямованість, невідступність, наполегливість. Безпринципність – відсутність впевненості, волі, переконань тощо.

Принцип розвитку через суперечність демонструє, що процес роздвоєння єдиного на протилежності є сутністю розвитку. На першій стадії, існуючи ще в можливості, суперечність виступає як тотожність, яка містить несуттєві відмінності. Наступна стадія – існуюча відмінність у тотожності: за спільної основи в об’єкті є суттєві властивості, тенденції, які не відповідають одна одній. Суттєві відмінності перетворюються на протилежності, які, взаємозаперечуючи одна одну, переростають у суперечність. *Будь-який розвиток є виникнення суперечностей, їх подолання і водночас виникнення нових суперечностей.*

Принцип єдності історичного і логічного є методологічною основою осмислення сутності та

закономірностей складних об'єктів, що розвиваються. *Історичне* – процес становлення та розвитку об'єкта; *логічне* – теоретичне відтворення об'єкта, що розвивається, в усіх його суттєвих, закономірних зв'язках і відношеннях. *Дослідження функціонування, відтворення та розвитку об'єкта, який склався історично, за допомогою логічного методу передбачає виявлення його історичної перспективи і розгляду в єдності нинішнього, минулого і майбутнього.* Взаємодія логічного й історичного методів у побудові теорії об'єкта, що розвивається, носить складний, багатоступеневий характер. Звернення до історичного методу – передумова логічного методу. Разом із тим для дослідження генези об'єкта необхідно мати певне уявлення про його сутність.

Принцип *загального зв'язку* – закономірна форма поєднання всіх одиничних речей, явищ, процесів у єдине ціле. Він є основоположним, фундаментальним усвідомленням об'єктивної дійсності. Із виявлення стійких, необхідних зв'язків: внутрішніх і зовнішніх, необхідних і випадкових, суттєвих і несуттєвих тощо починається людське пізнання, що робить можливим формування законів науки.

В античних мислителів загальна мінливість буття (*Космосу*) уявлялась як перетворення одного першоначала на інше – води на повітря, землі на воду, повітря на вогонь і навпаки. Найбільш яскраво антична діалектика представлена в **Геракліта**, в якого світ, що перебуває у постійному русі, внутрішньо суперечливий і мислиться у вічному становленні, зміні, єдності протилежностей [3].

Відчутний вияв стихійно-діалектичній ідеї знайшли в атомістів (**Левкіпп**, **Демокрит**, **Епікур**): виникнення будь-якої речі з атома є діалектичним “стрибком”, оскільки кожна річ несе в собі нову якість порівняно з атомами, що її складають. Елейська школа різко протиставила мислений і чуттєвий світи, єдність і множинність. **Зенон Елейський**, якого **Аристотель** називав діалектиком, аналізував суперечності, які виникають у намаганні осмислити множинність і рух. Він доходить висновку, що буття має суперечливі визначення, оскільки воно єдине і множинне, рухається і знаходиться у спокої тощо.

На основі філософії елеатів і **Геракліта** виникла заперечлива (негативна) діалектика софістів, які, відійшовши від натурфілософії, сприяли руху людської думки з її суперечностями, пошуком істини в постійних дискусіях. Гіпертрофуючи відносність людського знання, вони приходять до релятивізму, тим самим

доводячи діалектику до крайнього скептицизму.

Продовжуючи думки **Сократа** і трактуючи світ ідей як особливу самостійну сутність, **Платон** розуміє під діалектикою знання істинно сущого. Його можна досягнути за допомогою зведення суперечливих частин у цілісне і загальне. **Діалоги Платона** є зразком античної діалектики. У бутті кожна річ тотожна сама собі і всім іншим, а також (як така) вона змістовна в собі та щодо іншого.

Аристотель розвиває діалектику далі – в напрямку пізнання реально існуючого Космосу. У вченні про чотири причини (матеріальну, формальну, рухаючу і цільову) він утверджує їх існування в кожній речі нероздільно і в тотожності з самою річчю. Аристотель вважає необхідним об'єднання одиничних форм саморухомих речей у загальний саморух усієї дійсності. Він називає його першодвигуном, що мислить сам себе, тобто є і суб'єктом, і об'єктом. Крім того, діалектика – не просто абсолютне знання, але знання можливого, ймовірного.

В античному неоплатонізмі (**Платон**, **Прокл**) були розвинуті концепції роздвоєння абсолютного Єдиного Бога, взаємодображення суб'єкта та об'єкта в пізнанні, вчення про вічну рухомість Космосу [3].

Сутність розвитку, виявлення конкретного, розгорнутого зображення все глибших пластів його сутності здійснюється через закони діалектики. *Закон* – це та об'єктивність, що не залежить від волі та бажання людини, від її свідомості (йдеться не про юридичні закони). *Закон – це суттєве відношення, зв'язок між сутностями, які характеризуються об'єктивністю, необхідністю, загальністю, внутрішньою суттєвістю, повторюваністю.*

Виділяють три групи законів: окремі, властиві певним формам руху матерії (закони механіки, хімії, біології тощо); особливі, властиві всім або багатьом формам руху матерії (закони кібернетики, збереження, математики і т. д.); загальні, універсальні закони (закони діалектики). Відмінність між законами природи і суспільства полягає у тому, що перші діють стихійно, а другі виявляються через свідомі дії людей.

Закон єдності та боротьби протилежностей розкриває питання про джерело розвитку. Життєво-буттєвий шлях усіх конкретних систем проходить через “випробування” суперечностями, оскільки розвиток об'єктивної реальності, процесу пізнання, всіх форм людської активності відбувається через роздвоєння єдиного на протилежності, взаємодія яких становить *внутрішній імпульс* розвитку системи, її зміни.

Кінцевою причиною розвитку будь-якої конкретної системи є взаємодія суперечностей між різними сторонами як всередині предмета, так і зовні між речами і явищами світу. Для з'ясування сутнісних моментів закону необхідно розглянути низку категорій, що його конкретизують.

Інтенсивний розвиток і збагачення діалектики відбувається в німецькій класичній філософії. У **І. Канта** діалектика виступає засобом викриття ілюзій людського розуму, який хоче досягнути цілісного й абсолютного знання. Діалектика виявляє ті суперечності, в які впадає розум, коли прагне осягнути абсолютну цілісність.

Систематизатор діалектики **Г.В.Ф. Гегель** вважає філософію засобом самопізнання сутності світу, якою є ідея, що саморозвивається. Метод філософії повинен виразити свій власний предмет. А якщо таким є ідея, то метод виступає як усвідомлений засіб вираження саморозвитку ідеї. Гегель стверджував, що сам зміст філософії повинен рухати вперед у міру його розвитку. Це і є діалектика. Внутрішньо суперечливий і взаємопов'язаний, тобто діалектичний, сам розвиток ідеї. Для Гегеля філософія – наука про зовнішню форму думки, не стара формальна логіка, а змістовна наука про мислення, змістовна діалектична логіка.

Аналізуючи попередні філософські системи, виявляючи їхні переваги й обмеженість, Гегель порівнює можливості розсудку щодо розуму як більш досконалої форми мислення. Розсудок необхідний як для теоретичної, так і практичної діяльності, але необхідно піднятися до діалектики, яка переборює кінцеві визначення розсудку. Саме діалектика є дійсним визначенням природи речей. У внутрішньому переході одної речі в іншу виявляється, що визначення розсудку однобічні й обмежені, тобто містять заперечення самих себе. Сутність усього скінченного полягає в тому, що воно саме себе знімає в розумі. Отже, діалектика є рушійною душею будь-якого розгортання наукової думки, принципом, який вносить у зміст науки внутрішній зв'язок і необхідність. Гегель показав увесь природний, історичний і духовний світ у вигляді процесу, який відобразив у системі принципів, законів і категорій.

Тотожність – це відповідність, однаковість, рівність предмета самому собі. Абсолютно тотожних речей не буває, вони різні і всередині, і між собою. *Відмінність* – це відношення нетотожності, неоднаковості предмета і в самому собі, й з іншим. Відмінності можуть бути суттєвими та несуттєвими, істотними та неістотними. *Протилежність* – це крайній

випадок істотної відмінності. Моделлю природної протилежності може бути магніт з його протилежно спрямованими полюсами.

Діалектична суперечність. Протилежності характеризуються як взаємозумовлені та взаємодіючі сторони. Вони протистоять одна одній у єдиному взаємовідношенні: наявність однієї з них передбачає буття іншої. Діалектичний принцип суперечності відображає подвійне відношення всередині цілого: *єдність протилежностей та їх боротьбу*. Протилежності, різні за якістю та роллю (наприклад, чорне і біле, геніальне і примітивне тощо), не є частинами єдиного цілого, не містять ніякого імпульсу до розвитку – не діалектичні суперечності. *Єдність протилежностей виражає стійкість об'єкта, а самі протилежності є відносними; боротьба нових протилежностей, що постійно виникають, – абсолютна, що є вираженням нескінченності процесу розвитку*.

Суперечності “закладені” в самій сутності речей, вони є атрибутом усіх форм реальності, виступають природною формою вияву активності матерії та духу. Наукове пізнання просувається у постійній суперечності між істиною та хибними думками. *Діалектична суперечність у мисленні – це не суперечність самому собі, не відсутність логіки, а взаємодія протилежних позицій, точок зору, поглядів, понять*. У діалектиці йдеться не про суперечність людині самій собі, а про суперечності в самому об'єкті і про відображення цих суперечностей у мисленні, де вони свідомо фіксуються та вирішуються.

Характер суперечностей залежить від специфіки протилежних сторін, від тих умов, у яких розгортається їх взаємодія, що породжує різноманітність типів суперечностей. Розрізняють внутрішні і зовнішні, основні і неосновні, антагоністичні та неантагоністичні суперечності. Наприклад, *внутрішні* суперечності виражають стан конкретної системи як певної цілісності, а *зовнішні* – це взаємодія протилежностей, які належать до різних систем (між суспільством і природою, організмом і середовищем). Поняття “зовнішнє” і “внутрішнє” мають відносний характер. Але саме внутрішнім суперечностям належить вирішальна роль. Зовнішнє завжди діє лише через внутрішнє.

Розвиток системи визначає сутнісна суперечність, яка пов'язана з глибинними формами взаємодії протилежностей, що складають її структуру. Наприклад, джерелом розвитку суспільства є суперечність між виробництвом і споживанням (потребами, інтересами). Виробництво породжує нові потреби,

що штовхає людей до вдосконалення виробництва. І так упродовж усієї світової історії. Розв'язання цієї суперечності здійснюється у праці та розподілі благ.

У діалектичному вченні апофатичного неоплатонізму (XIV – XVI ст.) **Й. Екхарт** пояснює світовий процес як діалектичне самопородження. Чиста “божественність” (“ніщо”, “безодня”) і “Бог” (творче начало світу) взаємодіють у нескінченному діалозі небуття та буття. Містично-діалектичну естафету приймають **Я. Бйоме** та **Й. Шефлер (Ангелус Сілезіус)**. Бйоме у всьому сущому бачить роздвоєність і суперечності, процеси боротьби добра і зла, світла і темряви тощо. Без тотожності протилежних, сил (“так” і “ні”), що борються в одному предметі, все б зупинилося і перетворилося на ніщо. Шефлер (Сілезіус) розглядає увесь світовий діалектичний процес як нескінченний діалог особистісного “Я” людини та космічного божественного “Я”. У пантеїзмі **М. Кузанського і Дж. Бруно** (епоха Відродження) ідеї діалектики розвиваються у вченні про вічний рух, про тотожність протилежностей, про збіг максимуму та мінімуму тощо [5].

Закон взаємного переходу кількісних змін у якісні демонструє, як відбувається розвиток. З'ясування сутності цього закону, його проявів і дії вимагає розкрити зміст категорій якості, кількості, властивості, міри, стрибка.

Кожна річ, предмет, явище постає в сукупності своїх властивостей, у їх цілісності, що і є *якістю*. Якщо ми дійсно пізнаємо річ, то володіємо і знанням про її якість, тобто її визначеність, виділеність із навколишньої дійсності. *Якість* вказує на сукупність властивостей речі, на її склад і побудову, на функціональне призначення як у взаємодії з іншими речами, так і суб'єктом, що її пізнає. Якість є те, що дає можливість відрізнити одну річ від іншої і таким чином об'єднувати, роз'єднувати, конструювати речі не лише в бутті, на практиці, але й у свідомості. Завдяки якості ми дізнаємося, що певний об'єкт є саме той, а не інший.

Якість об'єкта виявляється через сукупність його властивостей. Вони пізнаються через взаємодію об'єктів один із одним і суб'єктом. Отже, властивість – це спосіб виявлення певної сторони об'єкта щодо інших об'єктів, з якими він взаємодіє. Вона є те, завдяки чому предмет виявляє для іншого своє специфічне буття. Серед сукупності властивостей виділяються суттєві (необхідні), несуттєві (випадкові) для цього предмета, а також внутрішні та зовнішні, загальні та специфічні, природні та штучні.

У цілому сукупність (система) властивостей утворює якісну визначеність об'єкта, характеризує його цілісність і відносну стійкість. *Якість – це наявна визначеність, вираз стійкої єдності елементів і структури об'єкта.* Вона становить цілісну характеристику функціональної єдності істотних властивостей об'єкта, його внутрішньої і зовнішньої визначеності, відносної стійкості.

Під впливом різних умов один якісний стан перетворюється на інший. Це перетворення відбувається завдяки кількісним ознакам. *Кількість є вираженням зовнішнього, формального взаємовідношення предметів, їх частин, властивостей, зв'язків: це число, величина, об'єм, множинність, клас, ступінь.* Поняття числа, величини тощо є стороною або моментом категорії кількості. Чим складніше явище, тим важче вивчати його за допомогою кількісних методів. Тому процес пізнання реального світу (як історично, так і логічно) починається з якості, “випереджаючи” пізнання кількісних закономірностей. Кожна якість виражена у специфічній для неї системі кількісних характеристик.

Кількість і якість виступають окремо лише в абстракції, реально ж вони є різними характеристиками певних предметів, що існують і залежить одна від одної, перебуваючи в нероздільній єдності, яка утворює міру.

Категорія міри – одна з головних у філософії (зокрема античній). За словами Демокрита, якщо перевищиш міру, то найприємніше стане найнеприємнішим. У філософії того часу зокрема розв'язувалися проблеми: якщо виривати з голови людини по волосині, то коли буде та остання волосина, після якої голова стане лисою? Якщо додавати зернину до зернини, то коли буде останньою та зернина, після якої ми будемо мати купу зерна?

Міра пов'язує якість і кількість в єдине ціле. Разом із тим вона є тією межею, в якій якість виявляється у своїй визначеності, зберігаючи свої істотні характеристики. *Шлях розвитку природи, суспільства, свідомості – це “вузлова лінія мір” (Гегель).* Кордони цієї “лінії” не завжди чітко фіксовані, а іноді й умовні (наприклад, межі, які відділяють дитинство від юнацького віку або юність від зрілості).

Процес розвитку – це єдність перервного і неперервного. Поступові, безперервні, кількісні зміни, і нерозривно пов'язані з ними зміни окремих властивостей у межах певної якості, визначається поняттям “*еволюція*”. Воно застосовується для визначення розвитку глобальних систем

(рослинного і тваринного світу, самої людини, зірок).

Безперервність у розвитку системи демонструє її відносну стійкість, якісну визначеність, а перервність – її перехід у нову якість (перетворення води на пару). Основою процесу взаємоперетворення є поступове нагромадження кількісних змін у системі, а також постійне якісне оновлення її структурних елементів.

Виникнення нової якості – це виникнення нового предмета з новими закономірностями буття, з новою мірою, в якій закладено вже іншу кількісну визначеність. Процес становлення нового якісного стану – процес суперечливий, він становить єдність знищення та виникнення, буття і небуття, існування та його заперечення. Міра постає *межовим орієнтиром* процесу розвитку.

Стрибок – процес докорінної зміни певної якості, втрата старого і народження нового. Тривалі у часі або поступові у розвитку об'єктивної реальності – це стрибки еволюційні (наприклад, виникнення життя на Землі, походження людини, великі епохи у розвитку науки, мистецтва тощо). Швидкі, бурхливі, для яких характерні різкі межі, переходи, висока інтенсивність, цілісна перебудова всієї системи, підняття її на інший суттєвий рівень, – це стрибки революційні (“вибухові” – гіпотеза про виникнення Всесвіту внаслідок Великого Вибуху). Таким чином, існують два основні типи стрибків: поступові та миттєві, в основі яких лежить фактор тривалості їх проходження.

Модифікація форм стрибків, якісних перетворень залежить від характеру внутрішніх суперечностей, властивих певному процесу, та умов його розвитку. Один і той же процес, маючи в основі однакові суперечності, може відбуватися в різних формах – і раптово, і поступово. Можна одноактно, одноразово ліквідувати приватну власність і встановити державну чи суспільну, а можна переходити до суспільної власності поступово, через проміжні ланки – державно-приватні підприємства, кооперацію тощо. Поступовість якісних змін у процесі переходу до ринкових відносин полягає у тому, що в проміжних формах (оренда, акціонування, викуп тощо) відбувається нагромадження елементів приватновласницьких відносин, відмирання елементів державної форми власності.

Закон заперечення заперечення. В усьому існуючому відбувається боротьба взаємовиключних сторін і тенденцій. Урешті-решт вона призводить до заперечення старого і виникнення нового. Те нове, що з'являється, також містить власні

суперечності, їх боротьба зав'язується на новій основі і веде до необхідності нового заперечення, тобто *заперечення заперечення*. І так до нескінченності. У цьому постійному запереченні і реалізується діалектичний процес становлення якісної визначеності явищ, зміна “вузлової лінії міри” через заперечення. Наприклад, юність заперечує дитинство і сама заперечується зрілістю, а остання – старістю. Але все це – різні стадії життя однієї й тієї ж людини. У цьому процесі здійснюється майже невольне переплетіння нового зі старим: залишаючись тією ж, людина все ж таки є вже іншою, вона містить моменти того, що відходить і що народжується. Отже, між старим і новим є подібність (загальне) і відмінність (одиничне), і співіснування, і боротьба, взаємозаперечення і взаємоперехід.

Заперечення як просте знищення одного іншим має суто негативний, деструктивний характер. Це “голе”, безплідне заперечення, що не містить позитивних паростків нового, більш прогресивного. *Заперечення є водночас і утвердженням, і збереженням: знищуючи існуюче, воно зберігає позитивне в знятому вигляді.* Нове, що виникає, не може утверджувати себе як без заперечення, так і без збереження, *спадкоємності*. Розвиток є там, де нове перериває існування старого, вибираючи з нього все позитивне, життєздатне. Це збереження позитивного і є “неперервність у перервному”, *спадкоємність у розвитку*. Отже, *розвиток характеризується спадкоємністю, послідовністю, незворотністю, спрямованістю та збереженням досягнутих результатів.*

Минуле не можна розглядати за принципом: що було, те вже минуло, і йому немає вороття. Навпаки, минуле повсякчас бере участь у творенні нинішнього, утворюючи живий зв'язок поколінь у вигляді традицій. Традиція – це соціальна форма передання людського досвіду, коли “старе” переходить у “нове” і продуктивно “працює” в ньому, сприяючи його прогресивному розвитку. Важливість традиції як зв'язку старого та нового полягає у тому, що, не знаючи минулого, не можна правильно зрозуміти й оцінити сучасне, а отже, передбачити перспективи майбутнього розвитку суспільства, науки, культури, людини.

Розвиток об'єктивної реальності відбувається в різноманітних напрямках, що зумовлює нескінченну множину форм існування матеріальних тіл і явищ. Наприклад, еволюція людини – лише одна зі шляхів прогресу живого на планеті.

Розвиток – не пряма лінія і не рух по замкненому колу, а спіраль з нескінченною

кількістю витків. У процесі розвитку відбувається немовби повернення до раніше пройдених етапів, коли в новій формі ніби повторюються деякі риси вже віджилих форм. Але це не повернення до початкової форми, а якісно новий рівень розвитку. Історія – це витки спіралі, рух “у ширину” і “вгору”. *Кожний наступний цикл розвитку не повторює старого, а становить новий, вищий рівень, хоча немовби і повертається назад.*

Закон заперечення заперечення демонструє спрямованість розвитку – поступового руху всього існуючого, враховуючи взаємозв'язок *прогресу та регресу*. Значимість закону полягає в наданні надійного критерію визначення спрямованості розвитку систем і об'єктів як природного, так і соціального світу, що дозволяє правильно оцінити його масштаби, можливості і темпи.

Діалектика є вчення про найзагальніші зв'язки і закони розвитку природи, суспільства, мислення, що відображається в категоріях як найбільш загальних поняттях у межах даної предметної сфери. *Категорії – це філософські поняття, що відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки і відношення реальності.*

Категорії характеризуються тим, що, немовби акумулюючи в собі результати розвитку окремих наук, фіксують світоглядні та методологічні моменти в змісті наукової думки. Вони взаємопов'язані таким чином, що кожна з них може бути усвідомлена лише як елемент усієї системи. Для розуміння реальності ми повинні залучити всю низку філософських категорій, взаємозв'язок яких дає цілісне уявлення про дійсність.

Категорії – це узагальнення, що виокремлюються в процесі пізнання і предметно-практичної діяльності. Вони дають можливість розвивати мислення, мову, збагачуючи їх загальними поняттями. А це, у свою чергу, дозволяє передавати результати пізнання: утримувати в думці за допомогою поняття найважливіші, найсуттєвіші ознаки речей, не перевантажуючи пам'ять переліком конкретних ознак речі, а охоплювати її повністю через якусь загальну властивість. *Як результат дуже високого рівня процесу абстрагування категорії фіксують найзагальніше.* Завдяки цьому категорії діалектики можуть бути застосовані для пізнання будь-якої сфери дійсності, оскільки абстрагуються від конкретного буття.

Кожна з категорій відображає певний загальний закон, принцип буття суцього, а всі

разом вони охоплюють світ як ціле, відношення людини до світу. Єдина система категорій відображає єдність світу, загальний зв'язок, взаємодію і розвиток речей. Порядок їх розташування ґрунтується на врахуванні зростаючої складності об'єктивних зв'язків і руху пізнання від простого до складного.

Вихідною філософською категорією є категорія *буття*. Всі інші категорії з різних боків характеризують зміст, можливі вияви властивостей, відношень, розвитку суцього: рух – спосіб існування суцього, простір і час – форми його існування. Кількість, якість, причина, наслідок та інші категорії – все це також характеристики буття.

Одиничне, особливе, загальне. Перші кроки філософії пов'язані з розрізненням загального й одиничного. Природа є невичерпною в творенні індивідуального, вона не визнає штампів. *Одиничне* – категорія, яка виражає відносну відокремленість, відмежованість об'єктів один від одного в просторі й часі, з властивими їм специфічними особливостями, що складає їх неповторну якісну і кількісну визначеність.

Але нескінченна різноманітність – лише один бік буття. Хоча кожна людина індивідуальна, але всім людям притаманна родова сутність, яка дозволяє побачити за унікальністю, неповторністю щось спільне для всіх, виражене в загальному понятті “людина”. *Загальне – єдність різноманітності.* Людська діяльність і наукове пізнання можливі лише за умови виділення з речей загального.

Завдяки дискретності (перервності) світу загальне не існує і не представлено інакше, як через одиничне. Діалектика їх взаємозв'язку полягає в тому, що загальне не існує окремо, а є законом виникнення та буття одиничного. Як одиничне неможливе без загального, так і загальне неможливе без одиничного, яке є умовою та субстратом загального. У кожному одиничному міститься загальне як його сутність, його “душа”, закон його життя та розвитку. Наприклад, твердження, що певний вчинок є подвигом – це визнання за цією одиничною дією певної загальної якості.

Конкретна єдність одиничного та загального в певному явищі фіксується категорією особливого. Вона розуміється як специфічне в реалізації загального, характерного для даного об'єкта.

Правильне врахування взаємозв'язку одиничного, особливого та загального має велике пізнавальне і практичне значення. Загальне розкривається через відображення одиничного та

особливого, завдяки чому наукове поняття втілює в собі багатство особливого й індивідуального. Якщо ігнорується одиничне, то тим самим збіднюється знання загального й особливого. *Діалектика одиничного, загального та особливого сприяє глибшому розумінню сутності явищ у природі та суспільстві, а також принципів наукового мислення.*

Спадкоємником гегелівської діалектики як учення про взаємозв'язок і розвиток став марксизм. Висока оцінка **К. Марксом** і **Ф. Енгельсом** діалектики **Г. Гегеля** базувалася не лише на її змісті, але й на врахуванні тих наслідків, які з неї випливали. Істинне значення і революційний характер гегелівської філософії марксизм вбачає у подоланні уявлень про кінцевий характер результатів людського мислення і дії. Істина тепер постає не у вигляді готових положень, а в самому процесі пізнання, в тривалому розвитку науки.

У сфері практичної дії історія не може одержати свого завершення в “досконалому суспільстві”, “досконалій державі” – це речі, які можуть існувати лише у фантазії. Кожний ступінь прогресивного розвитку людства необхідний і має своє виправдання для свого часу і тих умов, яким він зобов'язаний своїм походженням. Але він позбавляється цього виправдання перед лицем нових умов, які поступово розвинулися в його власних надрах. Звідси – необхідність перетворення суспільства на комуністичних засадах.

Сприймавши діалектику Г. Гегеля, марксизм змінює зміст її категорій. Якщо для Г. Гегеля категорії виражають взаємовідношення, що складаються під час саморозвитку ідеї, то для діалектичного матеріалізму вони є засобом для вираження процесів розвитку матеріального і духовного світу. Ідея – не творець усього суцього, а форма усвідомлення людиною навколишнього світу і власного буття в ньому. Тому в марксизмі визначається проблема співвідношення об'єктивної та суб'єктивної діалектики. Об'єктивна діалектика – це діалектика природи і матеріальних суспільних відносин. Суб'єктивна діалектика – це діалектика процесу пізнання і мислення. Для діалектичного матеріалізму первинною визнається об'єктивна діалектика світу, а суб'єктивна діалектика є її похідною формою відображення світу.

Заслугою діалектичного методу марксизму є заперечення будь-якої теорії, яка свої твердження ґрунтує лише на ідеалістичних основах або на аналізі розуму. Положення марксизму про первинність матеріально-економічної сторони людської природи важливе і зберігає своє значення

й у наші дні. Не можна до останку зрозуміти розвиток ідей, не беручи до уваги умови їх виникнення та життєву ситуацію їхніх творців, коли економічна сторона інколи є надзвичайно важливою. Але твердження Маркса про економічні умови як остаточну основу будь-якого розвитку є занадто перебільшеним. Соціально-історичний досвід свідчить, що за певних умов вплив ідей може переважити і витіснити вплив економічних чинників. Неможливо повністю зрозуміти інтелектуальний розвиток, не зрозумівши його економічного підґрунтя, і навпаки. Проте досягнення світу врешті-решт відбувається лише завдяки інтелекту.

Причина і наслідок. Взаємозв'язок речей приводить до виникнення нових речей (властивостей, подій, процесів). Вихідне явище, яке безпосередньо обумовлює і в цьому смислі породжує інші явища, є *причиною*, а те явище, що виникло, є *наслідком*. Породжений певною причиною наслідок сам стає причиною інших явищ, це утворює *причинно-наслідкові зв'язки*. Згідно з *принципом детермінізму*, всі явища причинно обумовлені. Заперечення цього принципу є *індетермінізмом*.

Аналіз механізму детермінації свідчить, що він за своєю суттю є взаємодією реальних явищ. На цій основі здійснюється біологічна і соціальна взаємодія (вплив). Оскільки явища є породженням певних причин, то людина повинна вивчати, досліджувати їх механізм. Недостатньо знати, як відбуваються явища, потрібно знати, *чому вони здійснюються і яким саме чином*. Наприклад, фізика досягла вражаючих успіхів після досягнення нею взаємодії елементарних частинок, а біологія – після розкриття генного механізму спадковості.

Причину необхідно відрізняти від *приводу* – зовнішнього поштовху, який сприяє її появі. Так, серпневий заколот 1991 р. у Москві активізував процес створення незалежної України.

Вивчення природи причинних зв'язків непросте справа. Англійський філософ XVIII ст. **Д. Юм** взагалі поставив під сумнів можливість виявлення причин. За Юмом те, що вважають наслідком, не міститься в тому, що вважається причиною. Погляди Юма мали велику кількість послідовників, проте це не заперечило можливість пізнання причин і наслідків. Учені можуть передбачити майбутнє саме тому, ще вони пізнали причинні взаємозв'язки. Однак пізнання причинно-наслідкових зв'язків не означає всесильність людей у певній сфері діяльності. Коли, наприклад, політик бажає побудувати рай на Землі, то він, як правило, занадто перебільшує свої знання у сфері причинно-наслідкових зв'язків.

Для того, щоб причина викликала наслідок, потрібні певні *умови*, але самі собою вони її не викликають. Від характеру умов залежить спосіб дії даної причини і природа наслідку. Змінюючи умови, можна змінити і спосіб дії причини і характер наслідку.

Категорії необхідності і випадковості історично виникли як наслідок роздумів про примхливість людської долі, “божественне передбачення” тощо. Можна без кінця ставити запитання: було випадковістю чи необхідністю, що саме Наполеон очолив свого часу Францію? Випадковим чи закономірним було відкриття Америки? Випадково чи закономірно виникло життя на Землі?

Різні відповіді сформували концепцію *фаталізму* (від лат. *fatalis* – наперед визначений долею). Він ґрунтується на впевненості, що все у світі, в житті кожної людини передбачено долею, Богом або всією системою взаємодії явищ. Із позицій *детермінізму* (від лат. *determinare* – обмежити, визначити) випадковість розглядається як чисто суб’єктивне поняття, за допомогою якого ми визначаємо те, причини чого ще не знаємо. Так виникла оманлива альтернатива: у світі панує лише випадковість, адже все відбувається тільки, якщо це необхідно. Але зрозуміти сутність цих категорій можна лише за умови їх взаємозв’язку.

Випадковість – тип зв’язку, обумовлений неістотними, зовнішніми для певного явища причинами, має нестійкий характер. Випадковість – це як суб’єктивно, так і об’єктивно несподівані явища, кожне з яких може бути, а може і не бути або бути інакше.

В історії суспільства більшою мірою, ніж у природі, виявляється випадок, оскільки діють люди, яких спонукають ідеї, воля і пристрасть. Поза випадковістю історія мала б містичний характер: у ній все було б наперед фатально передбачено. Але це не означає абсолютизації ролі випадку, як це має місце в концепції *волютаризму*, який доводить внутрішнє волевиявлення до свавілля. Закономірний хід історичних подій реалізується завдяки свідомим вольовим діям, тобто через *свободу волі* людини. *Свобода волі – це здатність приймати рішення і здійснювати вчинки згідно зі своїми інтересами, цілями та ідеалами*. Вона виявляється у вибірковій діяльності людини, яка ґрунтується на пізнаних закономірних зв’язках явищ і подій об’єктивної дійсності. Отже, кожна вільна дія є поєднанням *свободи та необхідності*. Свобода волі є необхідною умовою будь-якої цілеспрямованої, свідомої

діяльності, суб’єкту якої невід’ємно притаманне почуття відповідальності.

Необхідність – це закономірний тип зв’язку явищ, який визначається внутрішньою основою і сукупністю існуючих умов їх виникнення, існування та розвитку. Необхідність – синонім закономірності, має причину в самій собі і відбудеться обов’язково; вона прокладає собі шлях крізь випадкове. У закономірні процеси випадковість немовби вносить момент невизначеності, що виражається в категорії *ймовірності*. Але головний напрям розвитку визначає саме необхідність.

Урахування діалектики необхідного та випадкового – важлива умова правильної практичної і теоретичної діяльності. Основна мета пізнання – виявити закономірне. А для цього потрібно врахувати ті конкретні форми випадковості, в яких виявляється необхідне.

Можливість і дійсність. Причина і наслідок входять у систему різних зв’язків. Як знак, символ наслідку причини є можливість; наслідок же як реалізація, здійснення причини, можливості, є дійсністю.

Можливість – це майбутнє в сучасному, те, чого не існує в певній якісній визначеності, але те, що може виникнути, існувати і стати дійсністю за певних умов. Категорія можливості виражає той факт, що існування явища вже почалося, але ще не набуло завершеної форми, дійсного втілення.

Дійсність у широкому розумінні – це і можливе, і процес творення нового, і його буття, тобто результат дії всіх реальних сил світу (природи та всесвітньої історії).

У вузькокатегоріальному значенні дійсність розуміють як *реалізовану можливість* – те, що безпосередньо виникло, здійснилося, живе і діє. Дійсність – це здійснена можливість і основа форм буття нових можливостей.

Можливість – це тенденція або приховані тенденції розвитку наявної дійсності. Якщо дійсність – це минуле в сучасному, то можливість – це майбутнє в ньому. Розвиток є процесом як здійснення, так і зародження можливостей і перетворення однієї з них на дійсність.

Залежно від дії певних законів і наявності відповідних умов можливості поділяються на *реальні* – перспективні можливості, пов’язані з об’єктивною закономірністю, і *формальні* – малоперспективні, які лише внаслідок випадкового збігу обставин можуть перетворитися на дійсність.

Діалектика реальної і формальної можливостей полягає в тому, що іноді реальна можливість може

бути нереалізованою через певні випадкові обставини. Тоді вона перетворюється на формальну. Але і формальна можливість може стати реальною. Наприклад, можливість польоту людини в космос нещодавно була формальною, а нині перетворилася на реальність.

Категорії змісту та форми є природним протиставленням внутрішніх і зовнішніх характеристик об'єкта.

Зміст – це тотожність усіх елементів і моментів цілого із самим цілим; це – склад усіх елементів об'єкта в їхній якісній визначеності, взаємодії, функціонуванні, єдності його властивостей, процесів, зв'язків, суперечностей і тенденцій розвитку.

Форма – це зовнішній вигляд, вияв об'єкта. Зовнішня форма виражає зв'язок певного об'єкта, речі, явища з іншими. Внутрішня форма пов'язана з якісною визначеністю об'єкта, причому вона розуміється як смислова оформленість, яка вказує на спосіб взаємодії з ним.

Форма і зміст – різні аспекти одного й того ж, а не його складові, їх єдність виявляється в тому, що зміст оформлений, а форма змістовна. Форму визначає сам зміст, і кожна форма зникає разом зі своїм змістом, якому вона відповідає і з якого виходить.

Діалектика змісту і форми передбачає їх відносну самостійність за провідної ролі змісту. Але форма не байдужа до змісту. Кожна зміна форми є відображенням перетворень, внутрішніх зв'язків предмета. Головне полягає в тому, щоб не випускати з уваги ні змістовної сторони об'єкта, ні формальної. Це важливо як для соціальної практики, так і для розуміння духовно-культурних явищ.

Сутність і явище. Розвиток пізнання є постійним рухом думки від поверхового, очевидного до все глибшого, прихованішого – до сутності. Внаслідок певних форм свого виявлення дійсністю володіє лише *сутність*. *Явище* виражає деяку грань сутності, один з її аспектів. Сутність прихована від людини, явище перебуває на поверхні. Наприклад, якою є суспільна система у своїй сутності, такі й форми її вияву в внутрішній і зовнішній політиці, характері влади, формах права, художній творчості тощо. Сутність – це те глибинне, що перебуває в речах, їхніх внутрішніх зв'язках, основа всіх форм їх зовнішнього вияву.

Сутність внутрішньо є динамічною і підлягає принципу розвитку. Розкрити сутність чого-небудь означає проникнути в глибини явища, в його основні властивості, виявити причину його виникнення. Вона має різну міру глибини, тому

пізнання завжди рухається від сутності одного порядку до іншого, на ступінь вищого.

Сутність є невичерпною, її глибини можуть бути досягнуті силою розуму лише як можливе. Тому, коли ми говоримо, що “охопили сутність”, то це – тільки метафора, яка означає, що ми підійшли лише до однієї з її сторін.

Сутність завжди *неконкретна*, оскільки немає сутності взагалі (у чистому вигляді).

Явище – це виявлення моменту сутності; якщо сутність є внутрішнім, глибинним, то явище – зовнішнім, багатим і різноманітнішим. Сутність є чимось стійким і необхідним, а явище – плінним, мінливим, випадковим. Явище – це те, як *сутність виявляє себе зовні*, у взаємодії з навколишнім, у тому числі з нашими органами чуттів.

Сутність потрібно відрізнити від видимості, яка “закриває” сутність, а отже завдання мислячого розуму полягає в тому, щоб проникнути крізь завісу видимості і “подивитися” в істинне “обличчя” сутності.

Взаємозв'язок категорій сутності та явища вимальовує контури всіх інших категорій, для яких вони виконують роль своєрідного методологічного стрижня.

Співвідносні категорії діалектики дають уявлення про закономірні зв'язки між ними як наслідок відображення необхідних відношень, що існують в об'єктивній дійсності.

У сучасній філософії активно обговорюється і методологічно застосовується нелінійність і непередбачуваність розвитку.

Ідея нелінійності усвідомлюється як відсутність жорсткої визначеності розвитку, *відсутності єдиного еволюційного шляху* та утвердження *ідеї багатоваріантності, альтернативності шляхів еволюції.* Ідея багатоваріантності органічно пов'язана з проблемою *вибору певного шляху розвитку із спектра можливих альтернатив.*

Нелінійність процесів свідчить, що розвиток здійснюється через випадковість вибору шляху на момент *біфуркації* (точки розгалуження), а сама випадковість (з огляду на свою природу) не повторюється знову. У точці біфуркації випадковість підштовхує систему на новий шлях розвитку, а після того, як один із багатьох варіантів вибраний, знову вступає в силу однозначний детермінізм. І так до наступної точки біфуркації. *Біфуркаційні переходи – це явища типової швидкої, докорінної перебудови характеру розвитку систем.* Чим складніша система, тим більше в ній виникає біфуркаційних переходів.

Існування біфуркаційних механізмів

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ В ФІЛОСОФІЇ. ДІАЛЕКТИКА

визначає *непередбачуваність еволюції та її незворотність. Отже, і незворотність часу.* Під час розвитку та самоорганізації системи випадковість і необхідність взаємодоповнюють одна одну. Майбутнє за такого підходу перестав бути закладеним у сучасності. Крім того, в процесі еволюції змінюються й самі відкриті системи, а отже, модифікується і спектр можливих структур. Це означає, що світ процесів, в якому ми живемо, не може визначатись обмеженим способом спостереження. Нелінійність означає можливість несподіваних (*емерджентних*) змін напрямів руху, процесів розвитку. Таким чином, *розвиток здійснюється через несталість, біфуркації, випадковість і об'єктивує стохастичну (ймовірну) поведінку певного типу систем – відкритих, складноорганізованих, таких, що розвиваються.*

Отже, в межах сучасної картини світу формуються передумови для розуміння того, що передбачення майбутнього принципово неможливе. Хоча ж можна знати початкові умови майбутнього, воно все ж залишається принципово непередбачуваним. Оскільки в навколишньому середовищі все і завжди підвладне дії випадковостей та невизначеностей, то навіть щодо процесів дарвінівського типу ми не можемо говорити про повну визначеність. Є можливість лише побачити тенденції – “канали еволюції”.

властивостями, а із своєрідними “сузір'ями можливостей”. Кожного разу в процесі діяльності виникає проблема вибору певної лінії розвитку із множини шляхів еволюції системи.

Для пояснення такої ситуації нині у філософії активно застосовується *синергетична концепція розвитку* (рис. 1). *Теорія синергетики розроблена у філософії нестабільності (І. Пригожий та І. Стенгерс)* [8; 9]. Згідно з їх точкою зору, еволюція будь-якої системи – це *саморозвиток*, який здійснюється на “молекулярному рівні”, де панує випадковість, нестабільність. Людське суспільство – дуже складна система, здатна зазнати безліч змін, які дають нові, непередбачені напрями еволюції. Це підтверджується численними культурами, які склалися впродовж досить короткого періоду історії людства. Складні системи (природа, суспільство) володіють високою чутливістю до відхилень від середніх урівноважених станів. Це вселяє у нас: 1) *надію*, що навіть незначні відхилення можуть посилюватися та змінювати свою структуру (наприклад, індивідуальна активність зовсім не безглузда); 2) *тривогу*, оскільки наш світ назавжди залишається гарантією стабільних, неперехідних законів. Ми живемо в небезпечному і невизначеному світі, який вселяє *не почуття спільної впевненості, а лише почуття поміркованої надії.*

Рис. 1. Синергетична концепція розвитку

Разом із тим взаємодія людини із системами, що саморозвиваються, для яких характерні принципова відкритість, незворотність процесів, відбувається так, що сама дія людини ніби включається в систему, видозмінюючи кожного разу поле її можливих станів. *Пізнавши, людина починає діяти по-іншому, враховуючи отримані знання. Через це й історія починає змінюватися.* Включившись у взаємодію, людина має справу вже не з жорсткими

Синергетика обґрунтовує думку, що *хаос, нестабільність, випадковість необхідні для народження нового. Хаос є конструктивним початком, джерелом, передумовою і основою для процесу розвитку.* Хаос має подвійну, амбівалентну природу, відіграє роль дволикого Януса. Він є конструктивним завдяки своїй руйнівності і руйнівний на основі конструктивності. *Руйнуючи, хаос будує, а будуючи, приводить до руїни.*

Сучасність характеризується прискореним зростанням, могутністю впливу цивілізації на процеси, що відбуваються в природних умовах. Діяльність людини “небезпечно” змінює розвиток історії, еволюційний процес біосфери. Людина є відповідальною за вибір шляху розвитку. Раніше реформаторство прагнуло відділити генеральну лінію суспільної еволюції від незначних випадковостей. Нині в постнекласичній науці зовсім інший статус: вона ставиться всередину будь-якого процесу, робить його нелінійним, неоднозначним, непередбачуваним.

Метафізика є антиподом діалектики як теорії розвитку (від грец. *meta physika* – після фізики). Термін уперше застосований у зв'язку з класифікацією філософської спадщини **Аристотеля Андроніком Родоським** (I ст. до н. е.).

В історико-філософському аспекті поняття “метафізика” має декілька значень: вчення про надчуттєві, недоступні досвіду принципи та начала буття (існування світу); синонім філософії; у переносному значенні вживається для позначення чогось абстрактного, малозрозумілого, умоспоглядального; наука про речі, спосіб з'ясування світоглядних питань; концепція розвитку, метод пізнання, альтернативний діалектиці. У значенні “антидіалектика” термін “метафізика” ввів Гегель.

На протипагу діалектиці, метафізика як концепція розвитку і метод пізнання повністю відкидає старе (є “голим” запереченням); джерело руху знаходить поза самими предметами і явищами, розуміючи його як “першопоштовх”; “механізмом” розвитку, способом переходу від старої до нової якості є зміна, рух як процес зменшення чи збільшення, тобто як кількісне перетворення існуючого поза якісними змінами; розвиток відбувається не по спіралі, а по колу, по прямій; для метафізичного стилю мислення, усвідомлення дійсності характерна однобічність, абсолютизація, прямолінійність, закостенілість; істинність знання обмежується принципом “або, або”, “або те, або інше”, а синтез протилежних визначень виключається; пізнання розглядається не як процес, а як результат.

Метафізика тяжіє до побудови однозначної, статичної, умоспоглядальної картини світу, до підміни дійсно цілісного його осягнення абстрактними конструкціями, перенесенням закономірностей окремих сфер дійсності на весь світ загалом, у спробі дати завершену і незмінну світоглядну систему, що з точки зору діалектики є недостатнім і тому несприйнятним.

Разом із тим метафізика не є чимось

нелогічним, незрозумілим, безрезультатним. Це – історично неминуха філософська теорія розвитку і метод пізнання, вона посідає належне місце в розвитку філософії та її категоріального апарату.

Головна проблема у виборі керування: як за допомогою малого резонансного впливу спрямувати систему на один із сприятливих для людини шляху розвитку, як забезпечити самодостатній розвиток. *Потрібно, не долаючи хаос, подолати його, зробити творчим, перетворити в поле народження інновацій.* Основне – не сила, а вибір правильної дії на складну систему.

Системний підхід виникає у другій пол. XIX ст. поряд із діалектикою. Він розвивається як своєрідна методологія пізнання і спосіб організації практичної діяльності. *Завдання теорії системного підходу полягало в синтезі наукового знання через виявлення ізоморфізму (схожості) законів, установлених у різних галузях наукового дослідження як природи, так і суспільства.* По суті, системний підхід ставить перед собою ті ж завдання, які розв'язувала діалектика як загальна теорія взаємозв'язку та розвитку. Але він має зовсім інший категоріальний апарат, використовує досягнення нових наук: кібернетики, термодинаміки, синергетики.

Загальну теорію систем розробив на базі системного підходу в сер. XX ст австрійський учений **Л. Берталанфі**. Для неї властиві два основних підходи: *емпірико-інтуїтивний*, коли розглядаються реально існуючі системи і на основі їх дослідження виводяться узагальнення; *інтуїтивно-емпіричний*, коли розглядається велика кількість усіх можливих систем, яку потім скорочують до прийнятних, раціональних меж. Із комбінації першого і другого підходів розробляється системна концепція людини.

Альтернативи діалектики. **Еклектика** (від грец. *eklektikos* – той, що вибирає), її метод полягає в підміні одних логічних основ іншими, в метафізичній абсолютизації мінливості та відносності людського пізнання. Підробка під діалектику не позбавляє пустоти і безплідних еклектичних побудов, оскільки порушується принцип цілісності, об'єктивності, конкретності розгляду предметів і явищ.

Софістика (від грец. *sophia* – мудрість). Свідоме застосування в суперечці доведення софізмів (мудрих положень), як хитро продуманих суджень. Застосовуючи формальну логіку, софістика робить умовиводи, які з формальної точки зору здаються правильними, а насправді

ґрунтуються на навмисне неправильному доборі вихідних засад.

Софістика – різновид метафізичного мислення, вона вкорінена в абсолютизації відносності пізнання і протистоїть діалектиці. Спекуючи на фактах мінливості, суперечності та складності об'єктів пізнання, софістика у своїх побудовах використовує різні логічні помилки, підміну понять, неправильні форми висновку.

Догматизм (догма – положення, що сприймається на віру без доведення) – це абстрактний спосіб розгляду теоретичних і практичних проблем, коли при їх розв'язанні не враховуються ні обставини місця, ні обставини часу. Догматик виходить із незмінних, раз і назавжди даних, формул, знань. Якщо є певна істина, то вона правильна для будь-якого випадку, для будь-яких умов розвитку. Поділяючи знання на правильні і неправильні, догматизм намагається закріпити це назавжди. Абсолютизуючи істину, догматизм споріднюється з метафізикою. Крім того, він є визначальною характеристикою консервативного мислення, закостенілості людської думки, нездатності до саморуку.

Аналектика поряд із метафізикою є альтернативою діалектики, є неомістською концепцією розвитку, яка заперечує боротьбу протилежностей і вважає, що у своїй еволюції суспільство повинно наслідувати вічні (християнські) ціннісно-нормативні принципи, їх здійснення має забезпечити в різних соціумах різноманітність форм власності, примирення суперечностей між соціальними прошарками, класами, політичний плюралізм і наявність прав громадян, демократичних свобод у поєднанні з верховенством сфери загальнолюдських культурних цінностей.

Релятивізм є зворотним боком догматизму (від лат. *relativus* – відносний). Як теоретико-пізнавальна концепція, він виходить із одностороннього з'ясування сутності істини, абсолютизації моменту її відносності у процесі інтерпретації результатів процесу пізнання.

Якщо розглядати діалектику як теорію розвитку, то її антиподами є метафізика і “негативна” діалектика; якщо розглядати діалектику як логіку, то її альтернативами є софістика й еклектика; якщо ж розглядати діалектику як теорію пізнання, то її альтернативами є догматизм і релятивізм.

Творче, нелінійне ставлення до світу відкриває можливість створити себе. *Не суб'єкт дає рецепти та керує нелінійною ситуацією, а вона сама (чи природна, чи соціальна, чи*

комунікативна) розв'язується певним чином, тим самим створюючи людину.

Свобода вибору існує, але сам вибір обмежений можливостями об'єкта. Адже об'єкт – не масивний, інертний матеріал, він має власну свободу. Таке розуміння процесів розвитку кладе край спробам абсолютного контролю за сферами реальності, а звідси – мріям про абсолютно контрольоване суспільство. Людина найменшою мірою має розглядатися як сторонній спостерігач. Поняття “суспільних законів” набуває нового змісту. Стає очевидним, що будь-яка вимушена уніфікація виробничих і соціальних відносин, релігійного, духовного життя, національних традицій означатиме йти “проти течії”, вестиме до застою та деградації суспільства. Але й без спрямовуючого впливу інтелекту людство чекає виродження. Важливо зрозуміти закони сумісного життя природи та людства. Лише розважлива сумірність “стратегії природи” та “стратегії розуму”, без “соціальної інженерії”, здатна забезпечити суспільству майбутнє. Цим зміцнюється впевненість щодо можливості вибору оптимальних шляхів розвитку, які стануть умовою гармонійного існування людини та природи.

Висновки. Стосовно діалектики, то вона залишається в теоретичному арсеналі філософського і наукового пізнання. Діалектика – це ключ, за допомогою якого можна відчинити всі потаємні двері навколишньої дійсності, виробити справжню культуру мислення. Вона є вмінням, мистецтвом оперувати філософськими категоріями в процесі теоретичної і практичної діяльності. Разом із тим у сучасній науці стверджується нове розуміння розвитку – взаємодія людини із системами, що саморозвиваються. Для них характерні синергетичні ефекти, принципова відкритість і незворотність процесів. Визнання таких особливостей розвитку веде, з одного боку, до переосмислення ставлення людини до світу, а з іншого – до формування нової методології пізнання.

Як філософська теорія розвитку, діалектика є вченням про найбільш загальні закони зміни та руху, які відбуваються в природі, суспільстві і людському мисленні. Вона відтворює в мисленні всі процеси дійсності в узагальненій формі з урахуванням їхньої суперечливості змін, взаємопереходів, становлення нового. Підходячи до аналізу предметів і явищ із точки зору їх виникнення, руху та розвитку, діалектика орієнтує на конкретне, різнобічне вивчення об'єктивних процесів. Принципи, закони і категорії діалектики

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ ЯК ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ В ОСВІТІ Й ВИХОВАННІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

допомагають глибше проникнути у сутність явищ і процесів навколишнього світу в їх взаємозв'язку, розвитку, суперечності, стрибкоподібності, запереченні. Тому діалектика є альтернативою теорій і вчень, які одвічно підходять до розгляду проблеми розвитку.

1. Гринів В.В. *Преодоление диалектики: Опыт самоотрицательного самопознания.* – К., 1996.

2. Ильенков З.В. *Диалектическая логика. Очерки истории и теории.* – М., 1974.

3. *История античной диалектики.* – М., 1972.

4. *История диалектики XIV – XVIII вв.* – М., 1974.

5. *История диалектики. Немецкая классическая философия.* – М., 1978.

6. Канарский А.С. *Диалектика эстетического процесса.* – К., 1979.

7. Меркулов Й. *Когнитивная эволюция.* – М., 1999.

8. Пригожин Й. *От существующего к возникающему.* – М., 1935.

9. Пригожин Й., Стенгерс И. *Порядок из хаоса.* – М., 1986.

10. Шинкарук В.И., Яценко А.И. *Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения.* – К., 1984.

Марія Чепіль, доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ ЯК ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ В ОСВІТІ Й ВИХОВАННІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У статті висвітлено сутність поняття “українська ідея” та накреслено шляхи її реалізації у змісті освіти і навчально-виховному процесі.

Постановка проблеми. Процеси, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, вимагають кардинальних перемін в організації освіти і виховання підростаючих поколінь [2]. Виховання підростаючих поколінь завжди розглядалося як пріоритетне завдання людського суспільства. Його мета, зміст та організація визначалися суспільними потребами та національними ідеалами.

Насамперед необхідно визначитись з виховними ідеалами, які мають бути стратегічними орієнтирами виховання, а також з виховною метою, яку потрібно реалізувати в щоденній діяльності суспільства. Але принциповим є питання: що має стати основою виховного процесу, чинником, який об'єднає зусилля всіх учасників виховного процесу? Світовий досвід переконує, що таким чинником у всіх народів, які досягли успіху в своєму поступі, є національна ідея, а значить у нашій державі таким чинником також має стати українська державницька ідея.

В основу системи виховання покладено національну ідею як консолідуючий чинник розвитку суспільства і нації загалом. Це означає,

що у нашій державі таким чинником має стати українська національна ідея. З одного боку, молода держава повинна створити всі умови для виховання свідомих громадян, а з іншого, заможну, духовно й матеріально багату, процвітаючу Українську державу збудують лише її патріоти, об'єднані національною ідеєю – ідеєю незалежності й державності.

Аналіз останніх досліджень дозволяє стверджувати, що важливі аспекти виховання сучасної української молоді висвітлено у працях І. Беха, А. Бойко, В. Бондара, С. Гончаренка, В. Кременя, І. Підласого, О. Сухомлинської, Г. Філіпчука та ін. Теоретичні засади формування національної самосвідомості обґрунтовують І. Бех, В. Майборода, І. Мартинюк, Д. Тхоржевський та ін.

Мета статті – висвітлити сутність поняття “українська ідея” у контексті виховання сучасної молоді України.

Виклад основного матеріалу. З позицій сьогодення складовою української ідеї є дії, спрямовані на формування української народності, нації, національного характеру, національної свідомості і національного світогляду, а також боротьба за збереження і розвиток національної